

РЕЦЕНЗИЯ

**на дисертационен труд на Зорница Велинова Велинова-Тренчева
за получаване на научна и образователна степен "доктор",
професионално направление 2.2. История и археология на тема**

**Балканската столица като фермент на модерността:
Белград и София (1878-1912)
с научен ръководител проф. дин Иван Илчев**

Дисертационният труд се състои от въведение, шест глави, заключение и библиография, включва общо 239 страници и е оформен според изискванията на ЗРАСРБ. В автореферата са посочени три публикувани статии по темата на дисертацията.

Докторантката е разработила важна и все още недостатъчно изследвана тема в българската историография. Тя убедително мотивира избора на Белград и София като предмет на проучването в контекста на процесите на модернизация през "дългия XIX век", посочвайки сходствата им като центрове на обединение на териториално разпокъсани нации, заобиколени от предимно селска среда. Абстрахирайки се от пълната с перипетии политическа история, докторантката възприема гледната точка на изследовател на двете столици като модернизационен проект на съответните нации. Безпрецедентната концентрация на хора, институции, капитали и нови социални практики и нагласи оправдава окачествяването на София и Белград като ферменти на модерността за развитието на България и Сърбия като цяло. Аргументиран е превесът на вторични изследвания при анализа на Белград за разлика от използването на значителен първичен изворов материал в случая със София. Историографският преглед в дисертацията е лаконичен, но в същото време категоричен.

Първа глава е посветена на развитието на Белград и София преди 1878 г. Резюмирането на историята им от началото на селищния живот до втората половина на XIX в. е оправдано с оглед необходимостта да се открие изключителното стратегическо положение на двата града, обусловило значителните демографски промени и впоследствие мястото им в системата на османските градове. Докторантката разкрива честата смяна на властта в Белград като една от причините за липсата на стабилна столична традиция през средновековието, за интензивните контакти на населението му със Средна Европа, за липсата на приемственост в урбанистичното му развитие, но и за ранното начало на освободителните борби на сърбите срещу Османската империя. София, за разлика от Белград, е напълно лишена от „европейски“ пласт в историята си след XV в., оставайки изцяло в орбитата на Ориента и претърпявайки траен икономически упадък след загубата на статута си на средище на европейските османски владения след 1755 г.

Във втора глава се разглежда населението на двата града. Въз основа на анализа на статистически данни е отразена тенденцията на демографски бум, последвала придобиването на пълна или частична независимост от Високата порта и разширяването на държавната територия като фактор за развитието на урбанистичните процеси. И двата града увеличават неколкостранно населението си за сметка на механичен прираст. Убедително е представен впечатляващият за Балканите демографски растеж на Белград в периода 1884-1910 г., превърнал се в град-гигант в този смисъл сред останалите по-големи полуградски центрове Ниш, Крагуевац, Лесковац главно за сметка на механичния прираст на населението. Впечатляващият дял от почти 2/3 на мигриралото към столицата население на границата между XIX и XX век - Белград привлича почти половината от вътрешните и външните "градски" имигранти - е обстоятелство, което докторантката откроява с подобаващо внимание и на което се спира и в следващите глави. Основателно е заключението на авторката от анализа на статистическите данни, че

разрастването на Белград се дължи най-вече на вътрешна миграция от различни окръзи на страната, включваща предимно млади, неженени и грамотни мъже, търсещи по-добра работа и свобода извън обичайната патриархална среда, докато като отличителен белег на София докторантката изтъква първоначално нарастването ѝ преимуществено чрез приток на българи от останалите под османска власт Македония и Одринска Тракия. Тя посочва и по-високия маскулитет като белег за ускорената модернизация на българската столица, сходен с този на Белград. Дисертантката мотивирано откроява Белград като най-значим градски център на една сравнително слабо урбанизирана страна като Сърбия, докато София се утвърждава като столица при силната конкуренция на градове с непрекъснатата градска традиция в предходните векове като Пловдив, Търново, Русе, Шумен, Варна и др. и в контекста на динамично нарастване предимно на българското градско население. Сравнителният подход позволява на дисертантката да установи разликата в относителната роля на двете столици като средоточия на двете балкански общества – в края на разглеждания период Белград е местоживелище на над 3% от сръбското население, а София - на 2% от българската нация.

Оформянето на Белград и София като средища на политическия и културния живот привлича и множество чужденци – експерти, предприемачи, авантюристи. Както основателно подчертава дисертантката, в Белград според статистическите преброявания през 1910 г. живеят повече от половината от чуждите поданици в Сърбия, съставлявайки кръгло 15% от столичното население. По произход те са най-вече австро-унгарци и много по-малко турци и други националности. Проследен е и вероизповедният профил на населението на сръбската столица, където докторантката откроява католици, юдеи и протестанти като най-многочислени неправославни общности, като относителният им дял спада от 1/5 в края на XIX в. до 1/8 през 1910 г. В случая със София произхождащите от Дуалистичната монархия заемат едва второ място сред чуждите поданици след турските, но за сметка на това присъствието на население с турски като майчин език е по-слабо – от 0,7% в началото на XX в. неговият дял пада на 0,2% през 1910 г., а евреите съставляват най-многобройната небългарска общност в нея. Тук мюсюлманите имат относителен дял от едва 3% в края на XIX в., с което София рязко се отличава от другите големи български градове, особено от Варна и Пловдив, както и от общите показатели за страната.

Дисертантката основателно посочва пряката връзка между урбанизацията в двете столици и увеличаването на грамотността на тяхното население в резултат на приоритетното развитие на образованието в тях, очертавайки и една съществена разлика. Докато ограмотяването на сръбското население е резултат на продължителна държавна политика с умерен успех, за българското общество то е плод на самоорганизация още от времето на османско владичество.

Предмет на трета глава е социално-икономическата структура на двете столици. Ако демографското развитие често се характеризира като динамично, то социално-икономическото е представено по-скоро като консервативно. Най-вече липсата на достатъчно предприемачески дух, на мащабни и модерни за времето си индустриални и търговски предприятия дават основание за подобна констатация. Докторантката посочва забележителни паралели между общото икономическо развитие на Сърбия и България и това на техните столици. В случая с Белград е констатирана по-скоро етническа промяна в занаятчийския сектор в резултат на придобитата независимост и емиграцията на значителна част от турското население, отколкото структурна промяна в икономиката и организацията на стопанската дейност. В София след Освобождението е отбелязан категоричен упадък на производствата, чиято клиентела е турското население. Новост и за двете столици са обществените служители – от най-дребните чиновници до университетските преподаватели, чиято професия е престижна и относително материално осигурена. Наличието на многобройно население без собственост, на наематели е посочено като белег на модернизацията, но без типичната за други европейски общества индустриална заетост. Анализът на статистическите данни позволява на дисертантката аргументирано да приеме тезата на В. Хьопкен за по-скоро „политическа“, отколкото

индустриална урбанизация в Белград и София, където централизираният държавен апарат по френски модел съсредоточава непознат дотогава брой висши държавни чиновници, военни, адвокати, лекари, банкери, предприемачи.

В четвърта глава е разгледана икономиката на двете столици. Основателно е потърсена връзката между протекционистката и насърчителната политика по отношение на зараждащата се индустрия в Сърбия и България и превръщането на техните столици в двигател и център на модерно за времето и региона индустриално производство. Очертана е ролята на чужденците и чуждите капитали, както и на ж.п. връзки за утвърждаването им като първостепенни икономически средища. Дисертантката убедително проследява основната разлика между Белград и София – обстоятелството, че столичният статут на първия столичен град затвърждава и доразвива ролята му на водещ търговски и капиталов център, докато в българския случай връзката е обратна – административното и политическо издигане на София става предпоставка за налагането ѝ като търговски, индустриален и финансов център. Оттук тя извежда и заключението си за решаващата намеса на държавата „за бъдещия просперитет на софийското стопанство“ (с. 140). Сходствата между Белград и София – скромни мащаби на повечето предприятия, превес на леката индустрия, производство преимуществено за местния пазар - би трябвало да се отнесат към индустрията в региона като цяло и да се свържат с нейното закъснение по отношение на Централна и Западна Европа, както и с наличните природни ресурси за развитието ѝ.

Пета глава е озаглавена „Устройство и промяна на градското пространство“. В нея са разгледани концепциите за градоустройствени планове в двете столици, реакцията на населението към тях (особено в София) и реализацията им. Потърсени са сходства с водещи за времето урбанизационни модели, като в планировката на централна София се разпознава моделът на Виена с характерния за нея Ринг. Разкрити са проявите на използваните в Европа архитектурни стилове, както и на синтеза между тях и византийския стил в т. нар. национален стил. Назовани са водещите имена на архитекти – чужди и местни, оставили следи чрез проектирането на знакови обществени сгради и елитни къщи, изграждащи новия образ на двете столици в края на XIX и началото на XX век. Освен в новите архитектурни форми модернизацията на двете столици е проследена и в разместването на градските пространства – намалява ролята на пазара и чаршията като формиращи елементи, характерни за османските градове, и се оформят площади около театри, църкви, гари и дворци, създават се обществени паркове и градини. Отразени са и промените, засягащи частните жилища, най-вече на елита, средната класа и представителите на свободните професии, постепенното превръщане на Белград и София от „хоризонтални“ в леко извисяващи се градове. Ограниченията пред урбанистите дисертантката открива както в липсата на опит на държавната и общинска администрация, така и в липсата на пари, на градска култура и преди всичко на доходна индустрия, която тя основателно идентифицира като главно условие за осъществяването на модерни градоустройствени проекти.

В глава шеста са изследвани проблемите на столичното управление и комуналните въпроси. Те са сходни за двете столици, но както отбелязва дисертантката, в София модернизацията е внезапна и в този смисъл шокова, докато в Белград усвояването на столичните функции поне в административен и политически план е по-продължително. Основно внимание е отделено на благоустройството на централните части на двете балкански столици - водоснабдяване, канализация, електрификация, улично строителство и пускане в експлоатация на трамвай, сфери, които са както белег на модернизацията, така и условие за нея. Тук, в допълнение към вече посочените спънки пред градоустройството, докторантката изтъква и липсата на приемственост в управленските решения, допълвана от политически интриги. Чрез подобни нововъведения двете столици се открояват от останалите големи градове в съответните страни, което дисертантката определя като пренебрегване на провинцията за сметка на столицата (с. 217), което обаче от приведените примери от България

видимо се дължи по-скоро на неблагоприятния или неразбория в работата на местните общини, отколкото на целенасочена политика на централната власт да спъва благоустройството на областните центрове за сметка на София. Авторката сама потвърждава подобно виждане, посочвайки успешната електрификация в Габрово и Казанлък изцяло по частна инициатива на местни предприемачи.

Заклучението е опит за обобщение на достигнатите изводи в изложението. Тук дисертантката посочва характерните белези на модернизацията на Сърбия и България – трескава, подражателна, ентузиазизирана, отрицаваща османското наследство, централизирана в столиците Белград и София, демонстративна, легитимираща европейската ориентация на двете балкански общества. Промяната в двата централни града тя основателно определя първо като етническа и демографска, а едва след това и визуална - градоустройствена, архитектурна и благоустройствена. Интересна е констатацията на авторката, че открояването и противопоставянето на столицата и провинцията в условията на ниска грамотност, преобладаващо аграрно стопанство и икономическа слабост и при наличието на амбициозен елит и неопитна държавна администрация „подсигуряват на Белград и София демографска, икономическа, културна и изобщо цивилизаторска доминация над останалата част от страната“ (с. 226). Както впоследствие дисертантката обяснява тезата си, до края на „дългия XIX век“ тя е валидна много повече за Белград, отколкото за София. Тя формулира ясно и изследователските проблеми, имащи отношение към модернизацията, но останали извън обхвата на дисертационния труд като поле за бъдещи изяви.

Забелязаните неточности са предимно от стилово естество и би трябвало да се отстранят преди публикуването на труда като монография. Само един пример в това отношение е изразът «Административно деление на „съединена“ България» (с. 55). Остава неясна позицията на дисертантката към тезата за деурбанизацията в България след Освобождението, застъпена от Майкъл Паларе (с. 58).

Таблицы 3.5-10. (с. 90 сл.) и 4.1. са без посочен източник на данните. Няма източници и за повечето илюстрации (изключение правят няколко белградски). Надписите към тях са оригинални и белетристични, но понякога незапознатият читател трудно може да се ориентира от тях дори за предмета на изображението. На с. 175 например под снимка на двореца в София стои само текст „Съвсем наблизо е палатът на Гешов“. Проблематично за мен е и използването на понятието Османска България (с. 108).

Учудващо е разделянето на използваната литература в края на дисертационния труд на българска и сръбска, и в двата случая изписана на кирилица. Това би могло да създаде впечатлението за паралелно, а не сравнително изследване и е необичайно като практика.

Основните приноси на дисертационния труд могат да се обобщят в поне пет констатации:

1. Структурата на дисертационния труд е обхватна, умело разработена и балансирана, което позволява на авторката да изложи мотивирано тезите си.
2. Критично е използвана значителна по обем литература по общотеоретични проблеми и по темата на изследването.
3. Постигнато е съпоставително изследване на две балкански столици със сходно, но не еднакво развитие през XIX и в началото на XX в. В цялото изложение са посочени общите характеристики и спецификите в процесите на модернизация на Белград и София.

4. Проследена е сложната връзка между столичните градове и общото демографско, икономическо и благоустройствено развитие на Сърбия и България, при това умело вплетено в общеевропейския контекст на епохата.
5. Процесите и белезите на модернизацията са открити в съпоставка с османското наследство, дори в терминологията.

Дисертационният труд съдържа научни резултати, които представляват оригинален принос в българската историография. Те са изложени с изискан стил. Кандидатката притежава задълбочени теоретични знания по проблемите на урбанизацията на Белград и София през XIX и в началото на XX век, свободно борави със специфичната за темата терминология и доказва способности за самостоятелни научни изследвания. Това ми дава основание да препоръчам дисертационния труд като основа за присъждане на научната и образователна степен "доктор" в професионално направление 2.2. История и археология на Зорница Велинова Велинова-Тренчева.

София, 11.01.2013 г.

Доц. д-р Румяна Прешленова
Институт за балканистика с Център по тракология, БАН